

ТОЛЕРАНТНІСТЬ ТА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ*

Карл Поппер

Толерантність, на перший погляд, більше не здається проблемою, принаймні не для демократичних країн Європи, Північної Америки, Австралії та Нової Зеландії. У цих відкритих чи майже відкритих суспільствах Заходу всі або майже всі толерантно ставляться один до одного і всі або майже всі вірять у толерантність – можливо, навіть сильніше, ніж у демократію. І насправді, їхня віра у толерантність настільки сильна, що породжує серйозну проблему: чи не заходимо ми занадто далеко у своїй емоційній прихильності до ідеї толерантності. Боячись бути нетолерантними, ми схильні поширювати толерантність як право навіть на тих, хто сам є нетолерантним, на тих, хто намагається поширювати нетолерантні ідеології: ідеології, що передбачають принцип силового придушення всіх незгодних, ідеології, які навіть розглядають усіх незгодних як злочинців. Я наполягаю, що це одна з наших найсерйозніших проблем більше з практичного, ніж з теоретичного погляду. І я наполягатиму, що у нашій відданості ідеї толерантності ми ризикуємо знищити свободу – і разом із нею толерантність.

Я не стверджую, що небезпека є невідворотною. Але прихід до влади різних тоталітарних диктатур – Леніна, Муссоліні, Гітлера, падіння демократичної Чехословаччини в 1948 році, вторгнення 1968

* Переклад виконано за виданням: Popper K.R. Toleration and Intellectual Responsibility. *On Toleration* / S. Mendus, D. Edwards (eds.), Oxford : Clarendon Press, 1987. P. 17–34.

Вперше виголошена 13 березня 1981 року

року, а також багато інших прикладів, показують, що саме і як може статися. Ми, безперечно, зобов'язані вчитися на цих подіях: ми маємо вчитися в історії та на своїх помилках.

Наш перебільшений страх, що ми, як прибічники толерантності, самі можемо стати нетолерантними, привів до хибної та небезпечної позиції, за якої ми повинні толерувати все, ймовірно навіть акти насильства, але, безсумнівно, все, що не доходить до акту насильства. Ця позиція зрозуміла і, в певному сенсі, гідна поваги. Адже вона випливає з усвідомлення, яке є основою всієї толерантності: усвідомлення того, що всі ми помиляємося і схильні до помилок; усвідомлення того, що я можу помилятися, а ви можете мати рацію, і що я повинен навчитися не довіряти тій небезпечній інтуїтивній впевненості чи переконанню, що саме я маю рацію. Я маю не довіряти цьому відчуттю, яким би сильним воно не було. Справді, що сильнішим є таке переконання, то більше я повинен йому не довіряти, адже що сильніше воно, то більша небезпека, що я можу обманути себе; а разом із цим – небезпека того, що я можу стати нетерпимим фанатиком.

Ніхто не зрозумів це ясніше і не сформулював це прекрасніше, ніж Вольтер. Він пише (я перекладаю вільно):¹

Що таке толерантність? Це необхідний наслідок нашої людяності. Ми всі – продукти слабкості: схильні до помилок і недосконалості. Тож давайте взаємно пробачати один одному наші помилки. Це перший принцип природного права, перший принцип усіх людських прав.

Я дуже захоплююся формулюванням Вольтера. Його аргумент переконливий. Він ґрунтується на сократівському усвідомленні: «Я знаю, що я нічого не знаю, і навіть в цьому не зовсім певен».² Цього достатньо, щоб вимагати взаємної толерантності один до одного. Проте цього не зовсім достатньо для захисту толерантності, якщо вона зазнає нападу.

Вольтер дуже чітко бачив, що толерантність має бути обопільною: вона ґрунтується на взаємності. Однак він не передбачив появу демократичного суспільства, у якому толерантність стала загальноприйнятим принципом; не лише релігійна толерантність, а й політична. І він не передбачив, що в такому суспільстві виникнуть меншини, які не бажають відповідати взаємністю на толерантність, запропоновану їм більшістю: меншини, які приймають принцип нетерпимості; які

¹ Див. Voltaire, *Philosophical Dictionary*, 'Toleration' (Paris, 1968).

² Пор. мою працю *The Open Society and its Enemies*, vol. 1, ch. 7 (London, 1945, 1966).

приймають теорію необхідності насильства і навіть можуть діяти насильницькими методами. Ми маємо підстави вважати, що ці меншини намагалися б скасувати демократію, свободу слова і толерантність, якби їм вдалося здобути владу навіть на один день.

Наша проблема така: Чи повинні ми толерувати ці меншини? Якщо ми не толеруємо їх, то, здається, заперечуємо власні принципи: ніби робимо поступки нетолерантності й стаємо лицемірами. Якщо ж ми їх толеруємо, то можемо стати відповідальними за припинення демократії й толерантності.

Це правда, що жоден із великих захисників толерантності – ні Еразм Роттердамський, ні Джон Локк, ні Джон Стюарт Мілль – не передбачали можливості цієї особливо неприємної ситуації. Проте я б сказав, що Локк і Мілль, а також декілька їхніх послідовників, розвинули теорію толерантності та демократії достатньо, щоб дати абсолютно правильну відповідь на питання: що робити в цій новій ситуації? Адже вони ясно бачили, що толерантність не може бути необмеженою.

У прикладному плані відповідь на нашу ситуацію така: доки ці нетолерантні меншини обговорюють і публікують свої теорії як раціональні пропозиції, ми повинні дозволяти їм це робити вільно. Але ми маємо звернути їхню увагу на те, що толерантність може існувати лише на основі взаємності, і що наш обов'язок толерувати меншість закінчується тоді, коли ця меншість починає діяти насильницькими методами. Виникає питання: де закінчується раціональна дискусія і починається насильство? Це буде нелегко вирішити на практиці, оскільки все починається з таких дій, як підбурювання до насильства чи змова проти демократичної конституції. Звісно, ні підбурювання, ні змову не завжди легко відрізнити від більш допустимих форм дій. Однак це типово для більшості ситуацій, пов'язаних із законом. Наприклад, може бути дуже складно відрізнити ненавмисне вбивство від умисного або, скажімо, некомпетентність від саботажу.

Моральна й теоретична ситуація, як я припускаю, завжди була принципово зрозумілою. Проте багато людей настільки глибоко прив'язані до ідеї толерантності, що не хочуть бачити різниці, наприклад, між політичною партією в демократичному сенсі – партією, яка залишається вірною правилам демократії навіть у разі здобуття більшості; і, з іншого боку, партією, яка змовляється – можливо, частково відкрито або цілком таємно – для знищення демократії. Робить така партія це частково демократичними засобами чи ні, не має великого значення: скасування демократії у будь-якому разі призведе

до свавільних дій і насильства. Такій партії ми не повинні підкорятися, навіть якщо вона здобула більшість.

На питання, чи має така партія право вимагати, щоб її толерували, теорії демократії й толерантності, на мою думку, дають чітку відповідь. Відповідь: ні.

Ми не повинні толерувати навіть загрозу нетолерантності; і ми не маємо права її толерувати, якщо ця загроза стає серйозною.

Звісно, ми повинні – і можемо – спростовувати теорії тих, хто намагається виправдати застосування насильства. Ці теорії завжди по суті однакові. Вони складаються із тверджень, що наша демократія і наша толерантність – це лише обман, і що це ми, нібито толерантні, першими застосували насильство і застосовуємо його весь час. Звісно, такі твердження завжди можна висувати.

Я ніколи не забуду, як часто чув, особливо в 1918 і 1919 роках, заяви про те, що «капіталізм» щодня забирає більше жертв своєю жорстокістю, ніж будь-коли забере соціальна революція. І я ніколи не забуду, що насправді вірив у цей міф кілька тижнів, коли мені ще не було сімнадцяти, і до того, як я побачив деяких жертв цієї соціальної революції. Цей досвід зробив мене назавжди дуже критичним щодо всіх подібних заяв і всіх виправдань застосування насильства з будь-якого боку. Моє ставлення дещо змінилося, коли Герінг, після того як нацисти прийшли до влади за допомогою більшості голосів, заявив, що особисто підтримує будь-якого штурмовика, який застосує насильство до будь-кого, навіть якщо він зробить невелику помилку і обере не ту людину. Потім настала відома «Ніч довгих ножів» – так нацисти називали її заздалегідь. Це була ніч, коли вони використали свої довгі ножі, пістолети й гвинтівки, не стільки проти своїх опонентів чи євреїв, скільки проти своїх власних найпопулярніших лідерів, проти суперників Гітлера зі своїх же лав, таких як Рем і багато його друзів.³ (Порівняйте це з тим, як Сталін використовував свої суди приблизно в той самий час – незадовго до Другої світової війни – щоб знищити стару гвардію, старе комуністичне керівництво, а згодом багатьох тих, хто вірно йому служив, допоки – як багато хто вважає – він сам не був знищений власними карателями. Або порівняйте це з тим, як Робесп'єр використовував свою владу проти конкурентів, поки сам не опинився перед гільйотиною.)

³ Див., наприклад, Winston S. Churchill, *The Second World War*, i. 75-9 (London, 1949-55)-

Після цих подій у Німеччині я відмовився від своєї абсолютної прихильності до ненасильства: я усвідомив, що у толерантності є межа.

Але що ми сьогодні можемо відповісти на твердження про те, що саме ми, демократи, так звані «капіталісти», першими застосували насильство і продовжуємо його застосовувати?

Я вважаю, що ми повинні відповідати на ці звинувачення, сміливо заявляючи те, що, на моє переконання, є правдою. І що ми повинні закликати наших опонентів показати нам, що ми помиляємося, і чому. Я маю на увазі істину, що наші західні демократичні суспільства є найвільнішими, найтолерантнішими, найсправедливішими й найменш насильницькими з усіх, які нам відомі: можливо, за винятком суспільства ескімосів до ХХ століття. У ньому траплялися випадки умисного чи ненавмисного вбивства, але, наскільки нам відомо, не було жодних інших форм насильства. Ці ескімоси жили майже без уряду, і відсутність насильства, можливо, пояснюється надзвичайно низькою щільністю їхнього населення.

Я неодноразово заявляв, що вважаю наше суспільство найкращим із тих, які коли-небудь існували. Було б майже злочином не сказати цього – і найбільш рішуче – якщо ви в це вірите. Ми повинні боротися з тими, хто робить багатьох молодих людей нещасними, переконуючи їх, що ми живемо у жахливому світі, у своєрідному капіталістичному пеклі. Правда в тому, що ми живемо у чудовому світі, у прекрасному світі, і в дивовижно вільному й відкритому суспільстві. Звичайно, сьогодні це немодно – від інтелектуала майже очікується, а іноді й вимагається, щоб він говорив протилежне: голосно нарікав на наші соціальні проблеми, на вроджену несправедливість нашого суспільства, і особливо на його жахливу нерівність (і, можливо, навіть погрожував нам майбутнім днем розплати, коли ми отримаємо те, на що заслуговуємо).

Я вважаю, що все це просто неправда.

Цілком правда, що є декілька дуже багатих людей. Але яке це має значення для мене чи для вас? Це точно неправда, що хтось страждає через багатство кількох людей, не кажучи вже про те, що чимало цих багатих людей витрачають значну частину своїх грошей на такі речі, як заснування університетів, лекційних курсів, стипендій та студентських грантів, а також, наприклад, інститутів дослідження раку.

Правда полягає у тому, що, хоча наші суспільства, наші західні демократії, дуже далекі від досконалості, вони єдині суспільства, в яких є значна свобода, в яких багато робиться для добробуту нужден-

них, у яких є багато рівності перед законом і багато толерантності. Звісно, наше суспільство дуже далеке від досконалості. Існують значні зловживання наркотиками, тютюном – який також є небезпечним наркотиком – та алкоголем. Проте уникнути цих речей важко, оскільки ми цінуємо свободу.

Я очікую, що мені дадуть відповідь: але ці речі є симптомами, симптомами незадоволеності молоді; і вони незадоволені такими речами, як соціальна нерівність і безробіття. Але якщо під соціальною нерівністю мається на увазі, що деякі люди мають більше грошей, ніж інші, то я сказав би, що доки ці інші можуть жити достатньо добре, мені це байдуже. Безробіття – це зовсім інша справа.

Я усвідомлюю, що безробіття – це жахлива річ, справжнє соціальне зло, найстрашніша з наших соціальних проблем. Я, безперечно, не знаю, як вилікувати цю страшну соціальну хворобу. Деякі з моїх друзів – відомі економісти, але мені навряд чи потрібно говорити, що вони розходяться в думках щодо того, як вилікувати безробіття. Проте в одному я впевнений: якби існували відомі ліки від безробіття, безробіття вже не було б. Жоден уряд не втратив би можливості таким чином гарантувати своє переобрання.

Повторюю, наше суспільство далеке від досконалості. Але обговорення недоліків нашого суспільства вітається в усіх західних демократіях; і постійно вживаються практичні кроки для виправлення ситуації, а інші активно шукаються в усіх демократіях – безумовно, більше, ніж будь-коли раніше, і, безперечно, більше, ніж у будь-якій іншій формі суспільства.

Щоб справедливо відповісти тим, хто вважає, що наша західна демократія і наша толерантність – це обман, справжнє питання таке: чи є наша демократія прихованою тиранією, навіть якщо вона такою не здається? На це можна відповісти таким чином.

Візьмемо як приклад роботи демократії вплив громадської думки в Америці. Громадськість унеможливила використання урядом ядерної зброї як у Корейській війні, так і у В'єтнамській, хоча, можливо, використання такої зброї могло б призвести до перемоги в обох війнах замість часткової поразки у першій і повної поразки у другій. Більше того, громадська думка зупинила війну у В'єтнамі та призвела до відставки президента Ніксона. Звісно, громадській думці знадобився час, щоб кристалізуватися. Але вперше в історії вона змогла зупинити поточну війну без виборів – просто тому, що більше її не підтримувала. Я не знаю іншого випадку в історії, який можна порівняти з цією перемогою, перемогою в тому, що можна описати як моральне

питання. Ми можемо сказати це, не оцінюючи, чи була громадська думка правою, враховуючи те, що сталося в Південно-Східній Азії після американського виходу. Але мої приклади демонструють, що демократія не є обманом.

Мої приклади не показують, що громадська думка завжди права, або що вона була права в цих випадках, або що буде права в майбутньому. Але цього не можна довести щодо будь-якої думки, чи то громадської, чи владної. І це не є суттю питання. Суть питання – чи є демократія обманом. І мої аргументи показують, настільки ясно, наскільки можна побажати, що демократія не є обманом. Тож типові аргументи меншин, які закликають до насильства, можна спростувати.

Кілька слів можна сказати тут про значно менш важливе питання. У 1950-х роках, після того як марксистська теорія історії була спростована, певні форми марксизму виродилися у невизначні скарги на зіпсованість світу й життя, особливо на те, що доводиться жити в пеклі «капіталізму». Замість теорії пропонувалися гасла, особливо термін «відчуження»: скарги на те, що «капіталізм» відчужує нас від нашого природного способу життя, від нашого природного середовища.

Я дуже близький, аби погодитися, що деякі нетрі й інші архітектурні об'єкти, особливо за часів Маркса, були жакливіми, і вони, безсумнівно, були типовими для цього «способу виробництва», використовуючи марксистську термінологію, який Маркс називав «капіталізмом». І я погоджуюся, що умови, в яких доводилося працювати робітникам, були ще більш жакливіми. І я визнаю, що в багатьох місцях умови праці все ще потребують значного покращення, хоча майже всюди вони покращилися до невпізнаваності.

Але я не можу сприймати марксистів серйозно, коли вони голосно скаржаться на тенденцію до відчуження: на наше віддалення від природного середовища.

Адже ця тенденція є однією з фундаментальних тенденцій життя, тенденцією до адаптації. Перша «гола» молекула гену, яка розмножувалася у середовищі ферментів (якщо припустити, що така існувала), «відчувала» себе від свого природного середовища, від обраної екологічної ніші, коли змогла завдяки мутації отримати власне приватне й специфічне ферментне покриття. У такий спосіб вона створила власне середовище – більш стабільне. Саме так і відбувається відчуження загалом. Коли ми одягаємо плащ у дощову погоду, теплу куртку в холодну пору або взуття, перетинаючи кам'янисту дорогу, ми відчужуємо себе від «природного» середовища, забезпечуючи, як

равлик, своє власне приватне середовище. Важливо лише те, чи плащ не пропускає дощ, і чи взуття не тисне. Якщо взуття тисне, ми намагаємося знайти щось краще. Питання про покращення взуття – це дуже конкретна проблема, саме той тип проблем, які життя зазвичай вирішує через подальшу зміну, наступний крок у відчуженні, скажімо, шляхом використання захисного пластиру для мозоля. Але скарги на відчуження загалом – це просто нісенітниця: це все одно, що скаржитися на окуляри, штучні зуби чи щеплення, замість того щоб радіти, що ми їх маємо, і намагатися їх покращити, якщо це необхідно.

Повертаючись до теми толерантності: толерантність, демократія і наші великі спроби покращити умови життя для всіх постійно піддаються нападам. У тій мірі, в якій ці напади є розумною критикою, їх слід вітати. Однак, звісно, їх потрібно спростовувати, якщо вони є помилковими, й особливо якщо вони надходять від осіб або груп, які прагнуть скористатися толерантністю, але не мають наміру відповідати взаємністю, практикуючи толерантність зі свого боку; осіб або груп, які вимагають прав, але не готові надати ці права тим, від кого їх вимагають. У таких випадках ми не лише маємо право, але й, можливо, зобов'язані позбавити толерантності тих, хто змовляється з метою її знищення. Наша відповідальність є надзвичайно серйозною.

Підсумовуючи цей пункт: щоб захистити толерантність від її ворогів, ми повинні захистити демократію, її інститути та досягнення. Але, як я припускаю, ми повинні заглибитися трохи більше.

Справжня слабкість, прихована за нашою нерішучістю захищати демократію і наше, принаймні значною мірою, відкрите суспільство від його ворогів, а також слабкість, прихована за нашим великим страхом стати нетолерантними до тих, хто не готовий відповідати взаємністю, полягає в наступному: ми дійсно засвоїли урок, який Вольтер так чудово сформулював, – що ми є недосконалими людськими істотами і що ми часто помиляємося. І багато хто з нас, здається, робить із цього висновок, що «все дозволено», що будь-яка позиція може бути захищена. Ми робимо висновок не лише про те, що слід давати кожному право бути почутим, але й про те, що будь-яка позиція може бути кращою за іншу, а особливо кращою за нашу; що бути розумним означає не лише бути толерантним і недогматичним, але й бути абсолютно неупередженим, навіть до найгіршої думки, визнавати, що всі думки можуть бути виправдані, що всі переконання рівні, чи то демократичні, чи то тоталітарні. Або якщо це здається нам занадто категоричним, то, що навіть у тоталітаризмі є якась цінність (що,

безсумнівно, так і є), так само як і у навчанні дітей жорстокості (що, безсумнівно, не так).

Це позиція, яку філософи називають «релятивізмом». І багато людей вважають, що релятивізм є неминучим, якщо ми приймаємо фалібілізм і, слідом за Вольтером, серйозно ставимося до людської недосконалості та толерантності.

Відповісти релятивізму і відкинути його, на мою думку, надзвичайно важливо. І це досить просто. Людська недосконалість означає, що ми всі можемо помилятися, і що ми не повинні покладатися на те, що здається нам істинним чи морально правильним, тому що це може бути хибним чи морально неправильним. Але це передбачає, що існує така річ, як істина, і що є дії, які морально правильні, або майже правильні. Фалібілізм, безсумнівно, передбачає, що істина й добро часто важко досяжні, і що ми завжди повинні бути готові визнати свої помилки. З іншого боку, фалібілізм передбачає, що ми можемо наблизитися до істини або до хорошого суспільства. Ми, безперечно, не можемо уникнути дій або вибору сторони; навіть бездіяльність є дією і передбачає вибір сторони. Усе це вчить нас, що ми ніколи не повинні припиняти наш критичний – надзвичайно критичний – пошук істини, завжди намагаючись учитися в тих, хто має іншу точку зору. Ми повинні намагатися слухати інших і вчитися в інших, особливо у наших опонентів, якщо ми серйозно прагнемо наблизитися до істини або знайти найкращий доступний нам спосіб дій. І саме з цієї причини ми повинні відкинути релятивізм.

Усе це можливо сформулювати таким чином. Дуже добре говорити: «Я можу помилятися, а ви можете мати рацію»; і якщо обидві сторони це визнають, цього може бути достатньо для взаємної толерантності та для хорошого суспільства. Але щоб уникнути релятивізму, ми повинні сказати більше. Ми повинні говорити наступне: «Я можу помилятися, а ви можете мати рацію; і, обговорюючи це раціонально, ми можемо виправити деякі наші помилки, і, можливо, обидва наблизимося до істини або до правильних дій».

Я вважаю цю формулу дуже важливою і хочу детально її пояснити. Для цього я спершу розділю її на три частини або, як я пропоную, на три принципи.

ПЕРШИЙ ПРИНЦИП

Я можу помилятися, а ви можете мати рацію

Це, можна сказати, свого роду переосмислення ідей Вольтера про людську недосконалість, про схильність до помилок як стосовно істин-

ності гіпотези, так і стосовно найкращої дії – найбільш доречної дії, яку ми маємо вчинити у певній ситуації. Цей принцип, очевидно, підтримує толерантність, як це бачив Вольтер. Але було б великою помилкою думати, що він підтримує релятивізм. Навпаки, це аж ніяк не означає, що якщо ми з вами розходимося в думках, то обидва можемо мати рацію – це передбачає, що може існувати правильна і неправильна точка зору щодо будь-якого питання; і що, справді, ми обидва можемо помилятися.

ДРУГИЙ ПРИНЦИП

Обговорюючи це раціонально, ми можемо виправити деякі наші помилки

Цей другий принцип, як я пропоную, є надзвичайно важливим. Зрозуміло, що він передбачає толерантність.

Спочатку я поясню, що я маю на увазі під «раціональним обговоренням». Під цим я розумію обговорення з метою з'ясування, що є правдою, а що – неправдою; що є неправильним, а що – правильним; при цьому забуваючи, наскільки це можливо для людини, питання про те, хто правий, а хто помиляється – питання, яке має значно меншу важливість. Це опис позиції, що властива раціональній дискусії. Очевидно, що раціональна бесіда, раціональне обговорення передбачає позицію, яка дуже далека від релятивізму, від принципу «все дозволено». Вона спрямована на пошук істини і прагнення діяти найкращим чином. А говорячи про «обговорення», наголошуючи на важливості розмови (і особливо раціональної розмови, звісно), цей другий принцип підкреслює величезне значення людської мови та її раціонального використання. Насправді, наш другий принцип – принцип критичної раціональності – стверджує: «Слова замість мечів!». Або, у більш сучасній і реалістичній формі, він каже: «Використовуйте мову замість гармат, замість бомб, замість ядерної зброї!».

Таким чином, наголошуючи на використанні мови або слів, я також хочу підкреслити, що ми повинні вживати лише просту, зрозумілу, звичайну та скромну мову; мову, яка використовує технічні терміни дуже ощадливо; мову, у якій кожен пункт можна сформулювати без двозначності різними способами, так щоб ніщо не залежало від нашого особливого вибору слів. Коротко кажучи, мову, у якій слова не мають вирішального значення.

З іншого боку, обговорення – використання мови – має величезне значення. Без мови, без тверджень, заяв, пропозицій, гіпотез, теорій не було б нічого схожого на пошук істини.

Ми можемо мати точку зору або теорію в думках, ще не сформулювавши її словами; і ми можемо потім висловити її в усній формі.

На перший погляд, здається, що немає великої різниці між тим, щоб помилково думати, що сьогодні четвер, 12 березня, і тим, щоб сказати це. Але різниця величезна: коли ми це говоримо, наша думка стає об'єктом поза нами, і завдяки цьому вона стає відкритою для критики. Доки думка не висловлена, вона є, так би мовити, частиною нас самих, і тому нам важко визначити, чи вона помилкова.

Іншими словами, однією з головних функцій мови, з точки зору пошуку істини, є те, що вона перетворює думки на можливі об'єкти критики, навіть якщо нікого іншого немає поруч. І якщо присутній хтось інший – особливо той, чия думка відрізняється від нашої, – то мова дозволяє нам той вид критичного аналізу, який у багатьох не надто складних випадках допомагає нам усунути людські помилки, про які говорив Вольтер.

ТРЕТІЙ ПРИНЦИП

Якщо ми обговорюємо речі раціонально, ми обоє можемо наблизитися до істини

Головна ідея тут – це ідея наближення до істини, можливо, навіть якщо ми не доходимо згоди.

Важливо, що ми можемо вчитися один в одного і таким чином побачити, що помилялися, навіть якщо врешті-решт ми не погоджуємося. Важливо не вимагати занадто багато від раціонального обговорення. Є відомі дискусії в історії науки, які не привели до згоди. Однією з найвідоміших у цьому столітті є дискусія між двома найбільшими фізиками – Альбертом Ейнштейном і Нільсом Бором.⁴

Їхня дискусія не призвела до згоди. Ще гірше, обидва учасники дискусії залишилися на позиціях, які вони вважали своїми початковими, хоча Бор змушений був дещо їх модифікувати. Але обидва зробили свої позиції більш чіткими. Обидва знайшли нові та надзвичайно важливі аргументи. Один із цих нових аргументів, опублікований Ейнштейном разом із двома його науковими співробітниками в 1935 році, досі перевіряється експериментально, через 46 років. Ніхто не може заперечувати, що навіть із безрезультатної дискусії, яка не призвела до зміни позицій, можна багато чого навчитися. Звісно, є багато

⁴Ця дискусія підсумована Нільсом Бором у його 'Discussion with Einstein on Epistemological Problems in Atomic Physics', in Paul Arthur Schilpp (ed.), *Albert Einstein, Philosopher-Scientist, Library of Living Philosophers* (Evanston, Ill., 1949).

прикладів дискусій, які привели до того, що учасники наблизилися один до одного, або навіть досягли згоди.

Тепер давайте повернемося до проблеми толерантності, маючи на увазі ці три принципи:

1. Я можу помилятися, а ви можете мати рацію.
2. Обговорімо це раціонально.
3. Ми можемо наблизитися до істини, навіть якщо не досягнемо згоди.

Перший із цих трьох принципів, як ми бачили, є ідентичним знанням Сократа і Вольтера про нашу обмеженість у знанні. Другий принцип підкреслює значення мови та свободи слова; він, таким чином, тісно пов'язаний із толерантністю. Але він також указує на межі свободи слова, особливо у зв'язку з межами толерантності. Його метою має бути раціональне обговорення, тобто відкриття істини, а не розпалювання пристрастей чи перемога в суперечці.

Третій принцип говорить, що за допомогою розмови ми можемо обидва наблизитися до істини, навіть якщо не досягнемо згоди. Очевидно, що цього можна досягти в дискусії лише завдяки взаємній толерантності; завдяки взаємному прийняттю позиції, що те, що говорить інша людина, принаймні заслуговує на увагу, а можливо, й на більше. Толерантність є передумовою цієї позиції, передумовою можливості взаємного виправлення одне одного і, таким чином, наближення до істини.

Пошук істини та наближення до істини через взаємну критику є неможливими без значного ступеня взаємної толерантності. Згода є відносно несуттєвою у пошуку істини: ми обидва можемо легко помилятися. Люди довго й міцно погоджувалися з багатьма помилковими доктринами (наприклад, із птолемейською системою світу), а згода часто є результатом страху перед нетолерантністю чи навіть насильством.

Водночас ці три принципи коротко підсумовують раціональну або критичну позицію, яка, на мою думку, є основою етики. Це також ідеальна позиція вченого, а також метод науки, який є простим: критичне обговорення на службі істини. Крім того, ці три принципи ведуть до толерантності, але водночас вони передбачають толерантність. Справжній прогрес у науці неможливий без толерантності, без впевненості в тому, що ми можемо публічно висловлювати свої думки,

куди б вони нас не привели. Толерантність і відданість істині – це два етичні принципи, які лежать в основі науки і які підтримуються наукою. Два інших таких етичних принципи – це інтелектуальна скромність та інтелектуальна відповідальність: вимога думати не про себе, а про істину, і зберігати критичний підхід до всіх проблем до самого кінця.

Звісно, є вчені, які не є ані інтелектуально скромними, ані інтелектуально відповідальними, у тому сенсі, який я маю на увазі; які, наприклад, ніколи не можуть забути про своїх дорогоцінних себе і обов'язково намагаються вразити своїх колег або публіку своєю кмітливістю. Зазвичай вони є другорядними постатями, хоча можуть бути і вище другорядних.

Я не хочу претендувати на надмірну категоричність, коли зазначаю, що загалом наука етично дисциплінує своїх студентів, і що сучасний напад на науку ігнорує цей важливий момент. У будь-якому разі, наука ніколи не перестає робити своїх студентів більш толерантними до інших думок (хоча часто й недостатньо толерантними): вона встановлює стандарти в спробах наблизитися до істини, водночас роблячи своїх студентів свідомими того, що ми можемо ніколи не дізнатися, де саме помилялися. У науці справді немає авторитетів. Найвидатніші фізики – Галілей, Кеплер, Ньютон, Ейнштейн, Резерфорд, Бор, Еддінгтон, Джинс, Гейзенберг, Шредінгер, Дірак – усі вони помилялися тут і там, і майже всі з них це визнавали. Проте наука прогресує: вона наближається до істини. Ми вчимося на своїх помилках і виправляємо їх.

Я вважаю, що те саме можна сказати і про етику: тут ми теж можемо вчитися на своїх помилках і виправляти їх. Наприклад, ми на Заході навчилися, після багатьох століть нетолерантності й насильства, бути толерантними й ненавидіти насильство.

Не те щоб ми іноді не робили нових помилок, можливо, потрапляючи під вплив нових мод; можливо, інтелектуальних мод, які мають значний вплив, таких як тероризм, релятивізм або навіть абсолютна відданість толерантності.

Я ставлюся з великою підозрою до нових мод, які часто породжують новий жаргон, нову нетолерантність, претензійність і надмірні вимоги. Але, хоча мені вже 79 років, і, як ви знаєте, я не люблю моди, я все ж маю велику амбіцію – самому стати засновником абсолютно нової моди: я мрію зробити інтелектуальну скромність модною. Я думаю, що всі великі вчені були інтелектуально скромними, але я сподіваюся допомогти утвердити цю моду серед техніків, практиків,

інтелектуалів і журналістів. Особливо я маю на увазі професії медиків, суддів і юристів загалом, архітекторів, і найважливіше – державних службовців, наших «негромадянських» господарів (як назвав їх Черчилль), – а також політиків.

У мене, дійсно, є аргументи на користь нової професійної етики, які я хотів би представити вам для загального обговорення. Ці аргументи тісно пов'язані з проблемою толерантності. Адже нова професійна етика, яку я хочу відстоювати, є антиавторитарною, на відміну від того, що я назву старою професійною етикою. Влада майже завжди нетолерантна. Чингісхан, здається, був винятком – принаймні щодо релігійної толерантності.

Стара професійна етика – або, якщо хочете, стара етика інтелектуалів – базувалася, як і нова, на ідеях істини, раціональності та інтелектуальної відповідальності. І все ж ці два підходи до істини, раціональності й інтелектуальної відповідальності дуже різні.

Старий ідеал полягав у встановленні істини, якщо це можливо, за допомогою логічного доведення. Він прагнув до впевненості, до «остаточного обґрунтування кожного твердження»,⁵ кожної висловленої тези.

Відповідний особистий ідеал полягав на найвищому рівні у досягненні мудрості, хоча й не у сократівському сенсі: «Будь мудрим і пізнай себе – знай, що ти нічого не знаєш!», – радив Сократ. Мудрість, яку я називаю старою професійною етикою, була зовсім іншою. Її імператор був таким: «Знай усе у своїй галузі: будь експертом! Якщо твоя галузь вузька, тоді ти станеш авторитетом у вузькій галузі – фахівцем. Якщо твоя галузь широка, ти повинен бути авторитетом у широкій галузі: універсальним експертом, мудрецем, філософом. У будь-якому випадку ти повинен стати авторитетом у вибраній тобою галузі: ти маєш бути здатним переконливо обґрунтувати свої твердження. Ти повинен бути повністю відповідальним за те, що говориш, інакше ти – фальшивий авторитет, самозванець, і тебе слід викрити й покарати загальною зневагою.

Але якщо ти справжній, якщо ти можеш довести все і таким чином став авторитетом, якщо тебе визнають авторитетом – твій авторитет ніколи не буде оскаржений. Бо якщо його коли-небудь оскаржать, то з оскаржувачем усі поводитимуться так, як він заслуговує: як із

⁵ Див. Рудольф Карнап, *Der logische Aufbau der Welt* (1st edn. Berlin, 1928, 2nd edn. Hamburg, 1961), перше речення нового параграфа на с. xix; див. також аргумент щодо геометричного методу Спінози ('stammbaumartige Zurückführung') на с. xviii, середина, та дивну думку, що цей метод був цілком новим у філософії.

самозванцем, як із шахраєм, і навіть гірше – як із людиною, яка намагається підірвати інституції, на яких ґрунтуються всі професії, і яка намагається підірвати загальну довіру до цих інституцій. Проте саме на цій довірі тримається суспільство.

Ця стара етика, яку я описую, забороняла вам помилятися. Помилка була неприпустимою, майже непробачуваною і тому ніколи не могла бути визнаною. Вважалося, що авторитет має бути майже надлюдським – перебувати поза межами помилок.

Мені навряд чи потрібно говорити вам, що цей тип професійної етики є нетолерантним і що завжди були великі люди – наприклад, Вольтер або Бернард Шоу – які боролися проти нього. Найкращою зброєю, звісно, були іронія і сміх.

Проте багато з цього все ще зберігається; і лише нещодавно, наприклад, медична професія почала від цього відмовлятися. Це все ще переважає серед суддів. Інакше не могла б статися нещодавня неймовірна судова помилка.⁶

Тепер я вважаю очевидним, що те, що я назвав «старою професійною етикою», більше не є життєздатним. Її основа, яка ніколи не була етично прийнятною, зникла разом із революціями в науці, а також із швидким зростанням наукових знань і толерантності. Ніхто більше не може бути авторитетом у галузі науки. Якщо хтось і є великим експертом, він може бути впевненим, що не залишиться таким надовго. А більш-менш загальне визнання гіпотетичного характеру науки також означало фундаментальну зміну в ставленні вчених до спростувань.

З огляду на все це, прийняття нової професійної етики видається мені неминучим.

Я пропоную такі принципи:

1. Ми знаємо, гіпотетично, набагато більше, ніж будь-хто може повністю осягнути.

2. Це стосується навіть тих, хто все ще вважає себе спеціалістами. Адже кожна спеціалізація може бути піддана сумніву чи спростуванню.

3. Наші знання можуть бути лише гіпотетичними, тобто невизначеними й обмеженими; наша необізнаність неминуче є безмежною. Ми

⁶ Див. Ludovic Kennedy (ed.), *Wicked Beyond Belief: the Luton Murder Case* (London, 1980). Особливо зверніть увагу на два матеріали Лорда Девліна. Але всю цю неймовірну книгу варто вивчити: закон дійсно виходить за межі віри (див. допис Браяна Магі, члена парламенту), як, власне, і саме жорстоке вбивство.

тепер починаємо усвідомлювати, як мало ми знаємо: саме зростання знань показує, що Сократ мав рацію.

Ці істини стали щоденним практичним досвідом для більшості науковців.

4. Помилки трапляються щодня в кожній галузі. Стара ідея, що авторитет може уникати помилок і має їх уникати, тепер повинна бути визнана помилкою сама по собі. Жахлива правда полягає в тому, що стара етика змушувала авторитетів приховувати помилки один одного.

5. Почати нашу етичну реформу можна саме звідси – з практичного боку, з факту, що ми робимо так багато помилок. Оскільки помилок не можна уникнути, ми повинні змінити своє ставлення до них. Звісно, все ще є винні помилки, яких можна і слід було уникнути, і, звісно, є спірні випадки. Але більшість помилок, які ми постійно робимо, просто зумовлені нашою людською недосконалістю, нашим майже неминучим людським невіглаством або тим, що ми недостатньо навчені самокритиці: тим, що самокритичне ставлення дуже важко розвинути, і воно майже ніколи не є частиною нашої освіти.

6. Я пропоную, щоб першим заповітом нашої нової професійної етики було: *«Навчайтеся на своїх помилках»*.

Із цього можна зробити ще кілька висновків: перш за все, *«Вчимося на своїх помилках»*.

Незалежно від того, зробив помилку я сам чи мій сусід: ми всі повинні спершу звертати увагу на власні помилки, але якщо мій сусід вкаже мені на помилку, я маю бути вдячним.

Ми повинні намагатися утвердити позицію, що в пошуку помилок ми всі пов'язані між собою. Ми мусимо співпрацювати, тому що лише так різні точки зору можуть бути застосовані до наших проблем. Це важливо, адже для кожного з нас, хто підходить до своєї гіпотези з певного кута, з нашим дуже обмеженим розумовим арсеналом, неможливо врахувати всі можливі джерела помилок.

Головне – виявляти помилки та виправляти їх якомога швидше, перш ніж буде завдано надто багато шкоди.

Таким чином, єдиний непростимий гріх – це приховування помилок. Ми повинні усунути стимул, який веде до цього. Цей стимул був дуже потужним під впливом старої етики.

Ми повинні навчитися, що самокритика є найкращою, а взаємна критика, яка завжди необхідна і потрібна нам для навчання самокритиці, майже така ж важлива.

Якщо я мрію про демократичну утопію, то це буде така, в якій кандидат у парламент може сподіватися здобути голоси, хвалячись, що

за останній рік виявив тридцять одну свою помилку й зміг виправити тринадцять із них, тоді як його конкурент виявив лише двадцять сім, хоча теж виправив тринадцять. Цілком очевидно, що це була б утопія толерантності.

Переклад з англійської М. Брюховецького.

Надійшла до редакції 15 травня 2025 р.

Прийнята до друку 30 травня 2025 р.

Опублікована 1 вересня 2025 р.

<https://doi.org/10.55056/apm.7766>